

MIKES FORDÍTÁSAIRÓL.¹

Különös dolog, hogy Mikes Kelemen egyetlen fordításánál sem nevezi meg a szerzőt. Mi indíthatta erre, nem tudjuk. Bizonyára nem az, mintha eredeti művek gyanánt akarta volna azokat közzé tenni: mert akkor azt sem írta volna meg, hogy »idegen országban idegen nyelvből fordítottatott magyarra« (Az idő jól eltöltésének módja), vagy egy másikon, hogy idegen nyelvből való fordítás« (A keresztnek királyi útja).

Tudvalevő, hogy Mikes művei, kettőt (»Törökországi levelek« és »Mulatságos napok« s néhány apróságot (»Imádság«, »Az Életnek rendéről«, »A szóhordásról«, »Hogy micsoda tiszta szokásokat kíván a kereszténység« és a »Ker. gondolatok« végén levő két énekk fordítás) kivéve kéziratban vannak ma is. A kéziratok pedig három híján mind a Nemzeti Múzeum kézírattárában őriztetnek, hová 1873-ban kerültek a Farkas Lajos könyvtárából. Az is köztudomású, hogy Mikes legbecsesebb művét, a »Törökországi levelek«-et általánosan eredetinek tartják s a kölcsönvételek idegen művekből (Madame Gomez, Bandello, stb.) jelentéktelének.

A Mikes műveinek forráskutatása mondhatni attól az időtől kelteződik, a mikor azok ismeretesekké váltak. Már az első bemutató Pulszky tett erre nézve megjegyzéseket (Kisfaludy-Társ. Évl. X. 1875. 158.), azután Szilágyi István kereste meg a »Mulatságos napok« eredetijét (Gomezné »Journées amusantes«; Figyelő 1878).

»Az Izraeliták szokásáról« és »A keresztényeknek szokásáról« szóló művek eredetijére Szilasi Móricz mutatott rá (Egy. Phil. Közl. 1880) Claude Fleury: »Les moeurs des Israelites« és Les moeurs des Chrétiens« cz. műveiben, melyek sokszor egy kötetbe foglalva jelentek meg; a tizennyolczadik század folyamán magyar fordításban is kinyomtatták (másodsor a M. Zsidó-szemle fedezte fel 1891-ben). Ugyancsak Szilasi állítja, hogy »A sidók és az új Testamentumnak historiája« Fleury-nek »Histoire de l'ancien et du nouveau testament« cz. munkájának fordítása.

¹ Felolvasta a Budapesti Philologiai Társaság 1904. május 4-én tartott felolvasó ülésén.

A »*Catechismus formájára való közönséges oktatások*« eredetijére Kun Sámuel akadt rá s azt Pouget oratorianus szerzetes »*Informations générales en forme de Catéchisme*« vagy rövidebb címmel »*Catéchisme de Montpellier*«-nek nevezett műve fordításának ismerte föl (M. Könyvszemle 1898.).

Találgatásokban nem volt hiány a többi művekre nézve sem, de ezek nem sokat érnek, ha az összehasonlítás elmarad. Így Szilasi Móricz (id. h.) említi, hogy »egy másik műről t. i. »*Az idő jóll eltöltésének módja*«-ról »gyanúja van«, hogy az szintén Fleury egy munkájának »*Traité du devoir des maitres et des domestiques*« fordítása, de ezt a könyvet nem szerezhette meg. Mi megszereztük a müncheni egyetemi könyvtárból annak 1688-iki párisi kiadását (»*Les devoirs des maitres et des domestiques*«) és megállapítottuk, hogy egészen más munka, mint a Mikesé.¹ De hosszas kutatás után Mikes fordításának eredetijét is megtaláltuk és azért legelőször is erről szólunk.

I.

Mikes kéziratának, melynek írási idejét Abafi a papir vízjegyeiből 1751-re teszi, címe: »*Az idő jóll eltöltésének módja* minden féle rendben. Idegen országban, idegen nyelvből fordítatott Magyarra«. Erkölcsei irányú mű, miként a Mikes többi fordításai és párbeszédben van írva. Hat napi beszélgetésből vagyis hat fejezetből áll, melyek »nehány főrenden való személynek« szájába vannak adva. »Első: A restségről és annak eredetéről való beszélgetés. 2. Hogy külső képen mit viszen véghez a resttség és a világiaknak tunya életek. 3. Hogy a munka, természet szerént, minden renden levő személyeket illeti. 4. Hogy miképpen lehessen a resttséget elhagyni. 5. A tselédes gazdáknak kötelességeiről. 6. Hogy a tselédes gazdák tartoznak gondot viselni cselédgyekre. Befejezés: A melybe meg láttzik, az eddig való beszélgetésnek hasznos volna és ezeknek a resteknek meg térések.«

Az egész erkölcsi elbeszélés nagyon emlékeztet a Dorell-féle »*Nemes asszony*«-ra, melyet Faludi fordított le, úgy hogy először eredetijét a Dorell művei között kerestük. De nem ott találtuk meg, mert az eredeti névtelenül s e címmel jelent meg: *Traité de la paresse, ou l'art de bien employer le temps en toutes sortes de conditions*. Tome. 1. 2. Paris 1667. Negyedik kiadását, mely 1743-ban Párisban jelent meg, a müncheni egyetemi könyvtárból használtuk. Egy négy részből álló összefüggő² mű utolsó része ez;

¹ Pl. második részében (A cselédség kötelességei) ilyen fejezetek vannak: Aumonier. Écuyer. Intendant. Secrétaire. Maître d'hôtel. Officiers de cuisine et autres. Demoiselles et femmes de chambre. Valet de chambre. Gens de livrée stb.

² Ces quatre Traitez ne sont donc qu'un Ouvrage divisé en quatre parties, dont l'une ne doit point être séparée de l'autre« mondja a »*Traité de la paresse*« előszava.

- többi részei »Le Traité de la Civilité qui se pratique en France.
2. Suite de la civilité françoise, ou Traité du point-d'honneur.
3. Le Traité de la jalousie.

Szerzője *de Courtin Antal*, a ki Riomban (Auvergne) 1622-ben született, Colbert alatt fontos politikai szerepeket bíztak rá, s Krisztina svéd királyné kegyeltje volt. Fentnevezett művein kívül több kiadást ért Grotius »De jure belli et pacis« című művének tőle eredő francia fordítása. 1687-ben halt el.

A Mikes fordítása a mű szereplő személyeit így mutatja be:

»Leg elsőben *Diánnán* kezdem el, a ki is mint egy negyven esztendő korában özvegyé marada, de a ki mindenkor a czifraságban és az kényesen való életben töltötte idejét, mint olyan, a kinek a nagy jószág, módot adott mindenre. *Angyélika*, Diánnának atyafia lévén, tsak nem mindenkor is nála lakot, e szép és mintegy husz esztendő leány lévén az észel való tréfás nyajaságot az jó erkölcsökkel meg tudta egyeztetni. *Páter Dénes* minthogy a Diánna urával attyafiasok voltanak, azért ő is elment némelykor látogatására, a mint leg közelebb is egy hetet töltött nála, e világi pap lévén, az ő okos, értelmes, és jó természetiért, mindenek betsülték, és szerették. *Télámon* pedig huszon három vagy huszon négy esztendő iffju lévén, azonkívül mind főrendű, mind sok jószágú, a mulattságban töltötte inkább ideit, mint sem a tanulásban, olyan volt, mint a kiről azt szokták mondani, hogy mindent tud, de semmit sem tanul,¹ gyakorta menvén Diánnához, Angyélikával, mindenkor vetekedésben voltanak.«

E jellemzés után rögtön »in medias res« vág a szerző s a két fiatal (*Télámon* és *Angyélika*) czivódásával élénken indul meg az elbeszélés. Ekkor lép be tíz óra tájban páter Dénes, a Diánna gyóntató atyja, a ki rendesen ágyba van még ilyenkor s ott találja a páter most is. Diánna széket tétet az ágya mellé és a pátert leülteti. Ez nem titkolta el boszankodását azon, hogy Diánna még ilyenkor sincs felöltözve s a restségről tart hosszú prédikációt. Angyélika és *Télámon* szíjtják vagy oltani próbálják a tüzet. De a páter oly heves, hogy nyiltan kimondja, a társaság nagy megütközésére, hogy »az olyan asszony, a ki egyebet nem tselekeszik csak eszik, iszik, aluszik, magát mulattya és cifrázza és a ki az ilyen életben meg hal penitenzia tartás nélkül, az nagy veszedelemben vagyon üdvössége felől, hogy hatsak az Isten tsudálatosan nem üdvezitti.« Marianna megérkezése vet véget a hosszas vitának. A páter egyelőre abba hagyja a leczkértetést, Diánna felkél ágyából és sétálni megy. Másnap újra elől kezdik, hasonló hangon folytatják s voltaképp csak a hatodik napon fejezik be Diánna és a többiek jó útra térésével — közmegelegedésre. »Eképpen — így

¹ »... qui est de cette sorte de gens qui comme dit le Comique: Sont en tout fort sçavans, même sans rien apprendre.«

szól a befejezés — lett vége a hat napig tartó beszélgetésnek, a melyre Isten áldását adá és a fellyebemlített személyeket a restségből kivévé, a páter Diénes intési által, a kinek az Isten fáradtságát megjutalmaztatá, és a kihez mindenik nagy bizodalommal vala. Diánna pediglen ezután, mind más féle életet élvén, a szeretetre méltó Angyélikát, Télámonnak adá, a kik keresztényi házasságban éltenek együtt. Máriánában, mint hogy a leg nagyobb fogyatkozás a kártya játék vala, a mi ebben a játékban vétkes, azt el hagyá, és magát hivatalyának kötelességében foglalá mind végig. Ditséret adassék az Istennek, a ki áldását adgya azokra, kik hozzája meg térnek.«

Ha a magyar fordítást az eredetivel össze akarnók vetni, mindenekelőtt tudnunk kellene, hogy melyik kiadást vette Mikes fordítása alapjául? Mert a későbbi kiadások mindinkább bővültek. Ez a negyedik kiadás is, melyet megkeríthettünk, az előszó szerint »maximákkal, szabályokkal és példákkal minden részében meg bővítettett.« A két kiadás egybevetéséből annyit megállapíthattunk, hogy Mikes ezt is, mint a »Mulatságos napok«-at nagyon szabadon fordította, sőt részben átdolgozta. Itt is megváltoztatja a szereplő személyek neveit, miként már Faludi is tette a »Téli éjszakák«-ban. Diánna Courtinnél *Philargie*, Télámon ott *Zeroandre*, *Philargie* tartott leánya megtartotta nevét (*Angélique*), csakhogy Mikes mindjárt az első bemutatásnál elmondja róla, hogy »Diánának atyafia lévén, csak nem mindenkor is nála lakot«, a mit a franczia szövegben csak később tudunk meg; a páternek Courtinnél *Theotée* a neve, míg Marianne előbb csak *Madame la Marquise* ***, később (2. beszélgetés) *Nientilde* néven szerepel. Miért változtatta meg Mikes a neveket, könnyű eltalálni: azokat, a melyeket helyettük választott, könnyebb kimondani s nehezebb elfelejteni.

Mikes önállósága abban is nyilvánul, hogy az elbeszélést itt-ott megrövidíti, a mi nem válik a műnek kárára, ha ugyan e különbség oka nem abban van, hogy valamelyik korábbi rövidebb kiadást fordította. A befejezés is önálló: az eredeti mit sem tud a Télámon és Angyélika, vagyis inkább Zeroandre és Angélique egybekeléséről; a fentebb idézett magyar szöveg helyén az eredetiben ez áll:

»Ainsi finirent ces entretiens, dont on a vû depuis des fruits merveilleux. J'ai tâché de ne rien omettre de ce qui en étoit de plus important, et même j'ai eu recours à ce pieux Abbé, pour m'en rafraîchir la memoire. J'ai voulu seulement supprimer ce que j'avois contribué aussi de ma part à cette conversation, pour laisser parler tout seul ce digne Ecclesiastique, dont Dieu à qui la gloire en est due, voulut bien alors se servir pour donner des avis et des préceptes si solides et si salutaires.«

Mikes fordítói eljárásának szemléltetésére közlünk egy kisebb mutatóványt az 5. beszélgetésből, abból a részből, melyben Angélique saját élettörténetét beszéli el:

» . . . Je pourrais commencer comme Aenée : » Vous me commandez, Reine, un recit bien funeste. Je veux dire que repassant par tous les soins, les assiduez, les fatigues que j'ai coûté à mon pere et à ma mere, je ne puis qu'avoir une extrême douleur d'en avoir si peu profité. J'ai été élevée à la campagne dans une maison de mon pere, et l'avantage que j'ai eu, est que tous les Maîtres que l'on donnoit à deux freres que j'ai, qui sont mes aînés, m'ont profité de même qu'à eux. J'ai appris le Latin comme en me divertissant, et à force d'entendre les leçons qu'on leur faisoit. J'ai appris avec cela l'Italien et l'Espagnol presque de moi-même. Je sçai aussi un peu de tous les exercices qui ne choquent pas la bienséance du sexe. Mais le fort de ma sçience, puisqu'il faut que je me louë, est que je sçai faire avec l'aiguille tous les ouvrages qui me peuvent être necessaires. Le plus grand soin de ma mere s'est appliqué à me faire apprendre à coudre, à tricoter, à broder, à faire toutes sortes de points, de dantelle, de guipures, et de tapisserie. Je sçai aussi un peu peindre en mignature pour me divertir, et voilà le portrait de Madame, montrant celui de Philargie, qui est de ma façon. — Je le sçais, Mademoiselle, dit Nientilde. Il y a long-tems que je le vois dans cette ruelle; il est fort beau et bien ressemblent. — Je sçai un peu de Musique, et je jouë du Clavessin. Voila tout, comme je crois. Je vous ai dit que c'étoit par occasion que je sçavois un peu de quelques-unes de ces choses, sans cela je vous confesse que la plûpart sont assez inutiles.«

Mikes fordításában :

»Ha meg gondolom, hogy mitsoda nagy bajjal nevelt fel az atyám, és az anyám, igen bánhatom, hogy jobban nem töltöttem el időmet, az atyám, a két bátyáimal együt, maga mellet nevelvén, a mitsoda mesterek nékiek volt, azoknak én is hasznokat vettem, mivel szüntelen hallottam, mikor nékiek lezzkét adtanak, deákul pedig meg tanultam, tsak magam mulattságából. De a leg nagyob tudományom, mint hogy magamat kel ditsérnem, abban áll, hogy a tővel, minden féle munkát tudok, az anyámnak arra nagy gondgya volt, hogy minden féle varrásra meg tanitasson, csipkére, retzére, egy keveset a kép íráshoz is tudok, a musikához is értek egy keveset, ugy tettzik hogy ez az egész tudományom. Ugy tettzik meg mondám, hogy némellyet a mit tudok, tsak történetből tanultam meg, mivel azt meg vallom, hogy ollyat is tanultam, a mi haszontalan.«

Néhány versidézet is van Courtin művében s ezeket Mikes is versben fordítja.¹ Ilyen a 6. beszélgetésben Diogenes mondása az ebéd idejéről:

Le riche quand il vouloit,
Le pauvre quand il l'avoit.

¹ A 4. beszélgetés végén levő rímjáték :

Jó szivel elvárom mondá Diánna,
Eljövök tehát mondá Máriánna

nincs meg Courtinnél.

Mikesnél:

A gazdagnak mikor tettzik ebédelhet,
A szegény pediglen tsak amikor lehet.

Egy hosszabb idézetet találunk a harmadik napi beszélgetésben Tristan l'Hermite-ből:

Colin pour tout métier, ronfle, baille et s'alonge,
Il étend peu le bras, si ce n'est quand il boit:
Il est si paresseux, que s'il se souvenoit
D'avoir par un hazard, pris quelque peine en songe,
Ce seroit malgré lui si jamais il dormoit.

Ezt Mikes így fordította le:

Mátyásnak nints egyéb dolga
Hortyog, ásít el nyujtozva,
Karját igen ki nem nyujtja,
Ha csak a pohárt nem hajtja,
Oly rest, hogy ha észre venné
Magával azt el hitetné,
Hogy álmában ő dolgozot,
Valamiben fáradozot.
Hidd el talám nem alunnék,
Kételen ha, le fekünnék.

Mikes bizonyára a Mátyás három restjére gondolt, midőn Colint Mátyásnak fordította.¹⁾

II.

A másik mű, melyről itt szólni akarunk, »*A keresztnek királyi útja*« címet visel. Erről Mikes 1760. márczius 25-én kelt s b. Huszár Józsefnek küldött levelében is megemlékezik e szavakkal: »Egy könyvet is küldök öcsém uramnak, ha lehet, a keresztől beszél. A könyvnek hasznos voltát maga megmondja az Idvezítő; az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák. Az első auctora spanyol jezsuita volt, azután francziára fordították, a francziából székelly nyelvre.« Eleinte ezen utmutatás alapján kerestük az eredetit, de így nem találtuk meg. Igen mert a szerző nem jezsuita volt, hanem benzésrendi s voltaképp nem is spanyol, hanem az abban az időben spanyol fenhatóság alatt álló Brabantból való: *Haeften Benedek*.

¹ V. ö. Abafi: Mikes Kelemen 151., l. A mit Abafi címnek nevez, az még a szöveghez tartozik.

Van Haften vagy Haeften 1627-ben lépett be az afflighemi (Brabant) benczés rendbe, melynek később apátja is lett; 1648-ban halt meg. Műve 1635-ben jelent meg Antwerpenben e cím alatt: »*Regia via crucis. Auctore D. Benedicto Haefteno Ultraiectino.*« A mű tartalma röviden ez: Tharsis városában élt egy Philetus nevű özvegy nemes ember három nagy leányával. A legnagyobb, legszebb, legelmésebb Staurophila, (Mikes »Storophilá«-ir), a másik kettő Hilaria és Honoria. Nevük természeti hajlamaikat fejezi ki. A három leány egy tavasszal atyjuk falusi jószágára akar kirándulni. Staurophila útközben egymaga egy kápolnába akar betérni, de eltéved. Már majdnem kétségbeesik, midőn Krisztus megjelenik előtte s rábeszéli a Kereszt útján járásra. A siralmas zarándoklás leírásából s ez alatt Krisztus folytonos bátorításából, s az el-elcsüggedő Staurophilának kérdéseiből áll azután az egész mű, míg a fáradt zarándok a mennyország kapuját el nem éri. Csak alig szakítja meg az összefüggést a Hilaria és Honoria rábeszélésére, hogy Krisztust ők is kövessék, tett sikertelen kísérlet. Haeften műve sok kiadást ért s népszerűségéhez a világhírű Plantin cég gyönyörű metszetei is nagyon hozzájárultak. Természetesen csakhamar lefordították német, francia és más nyelvekre. 1688-ban már hirdeti a francia fordítást az Aubouin-Emery-Clouzier párisi cég »*Le chemin royal de la croix, in 8*« címmel.

Ennek valamelyik későbbi kiadását fordította le Mikes. A francia fordítást még nem kaphattuk kézhez, azért ismertetésünk alapjául az eredeti latin kiadást vettük. Philologiai vagy nyelvi ösmertetéshez természetesen a francia szöveg elengedhetetlen kellék, de annak megállapításához, hogy Mikes csakugyan ezt fordította, a latin szöveg is elég. Különben is nagyobb eltérések, a mennyire a rendelkezésünkre álló magyar szöveg alapján meghatározhattuk, nem fordulnak elő. Meg kell említenünk, hogy a magyar szövegről Abafi azt mondja, hogy Torma Károly szivességből jutott hozzá, de lelőhelyét nem említi, ugyanezért az ő ismertetéséből és idézetiből vesszük a magyar szöveget (Figyelő X. kötet). Ebből megállapíthatjuk, hogy Mikes elhagyta az előszóból az illusztrálásra vonatkozó részt, (a képek, az előszó szerint, a keresztől való borzadás csökkentése és gyönyörködtetés végett adattak hozzá) s a könyvek (I-III.) élén álló verses argumentumokat. Ime egy mutatóvány izlettetőül belőle (I. lib. 1. cap.):

»Lacrymarum illa spatiosa vallis, quae specioso Cosmopolitani Regni exornatur titulo, vetus Adamidum sedes et habitatio fuit. In hac, Deo paternum ulciscite scelus, destinati prius, quam nati, aerumnosam hactenus vitam trahunt. Postquam enim à divinis legibus primus ille generis huius parens sponte recessit; patriam et dulce hospitium, in exilium; paradysum voluptatis, in terram desertam, absynthio et felle repletam, commutavit. Miseranda profect, et omnium saeculorum luctu deploranda catastrophe, quae amoenissimum ver in hiemem, Zephyros in Aquilonem, rosas in spinas, lilia in zizania, serenitatem in procellam, libertatem in

captivitatem, ianuas caeli in portas convertit inferorum. Hinc scilicet illae lacrimae, quibus omnium maxillae et ora madent, quasi non pomum, sed allium Adamus olim momordisset . . .«

Mikesnél:

»Ez a nagy és széles siralomnak völgye, a mely magát világnak neveztetí, mindenkorra lakóhelye vala az Ádám fiainak, a kik alig jönnek a világra, hogy már arra rendeltettek, hogy hordozzák az Isten kemény boszúállásának súlyát, az ő atyjoknak bűnök eltörléséért: ezek nyomorú, s sanyarúsággal teljes életet élnek, mert a mióta az embereknek ez az első atyjok, akarattal való hamisságból az Isten törvényétől eltávozott, azótától folyvást számkivetésnek helyivé változtatá hazáját, ezt a kedves lakóhelyét, — ezt a gyönyörűségnek paradicsomát pusztá földdé, a mely is csak kórót, és töviset terem; ez bizonyára keserves dolog, és méltó, hogy mindenkoron sirassák, ez a tavaszt irtóztató téllé változtatá s a lengedező szeleket, éjszakai alkalmatlan szelekké, a rózsákat tövisékké, a jó magot konkolyyá, a szabadságot rabsággá, — és a mennyeknek kapuit bezáratá.«

Még a verseket mutatjuk be belőle a latin szöveggel együtt Mikes műfordítói képességeinek illusztrálására. Mindjárt a mű elején találunk egy idézetet Vergilius Georgiconjából (II. 328., 330.—1.):

*Avia cùm resonant avibus virgulta canoris,
Parturit almus ager, zephyrique tepentibus auris
Laxant arva sinus.*

Ezt Mikes következőképen fordítja le:

Midőn oly kedvesen szólnak a madarak,
Ugrádoznak vigan pázsiton a nyájak,
Kedves nedvessége a gyenge szőlőknek,
Bőv termékenységet adnak a mezőknek.

Az I. könyv ötödik fejezetében Jacopone »Stabat mater«¹ kezdetű sequentiájából találunk egy némiképen módosított idézetet. Krisztus élénk színekkel rajzolja Staurophilának a fájdalmat, mely keresztje alatt járta át Mária szívét s ezen gyötrelem rajzában mondja ezeket:

*Cùm me vidit suum natum
Morientem, desolatum,
Emittentem spiritum.*

[i. e. tum doloris gladius animam eius pertransivit.] Mikesnél ezen a helyen »Helyesen irták ezeket a verseket felőle« bevezere-

¹ V. ö. a »Salve Regina« és Ave Maris Stella« himnuszoknak a »Keresztény gondolatok« mellett (92. l.) levő fordításaival. (Petőfi Társaság Lapja 1878. 3. sz., másodszer Egyetértés 1891. máj. 10. Fővárosi lapok 1891. máj. 14. sz.)

téssel az említett sequentia egy részének következő fordítását olvassuk:

Kereszt alatt, kin vétünkért
 Szent szenvedé emberekért:
 Ott szűz anya nagy sírásban,
 Vala nagy szomorúságban.
 Nézé fiát keseregve,
 Szíve vala igen sértve.
 Óh! kesergés mint kínozza
 Azt a szívet mely oly tiszta
 Hogy mennyei király anyja,
 Annyi kínon jelen volna,
 És hogy véres fán szorítva,
 Látván fiát haldokolva,
 Imádásra méltó fiát.
 Látá méhe szent virágát,
 Háladatlan zsidó népért
 Verettetni jóságáért,
 Az életét feláldozni,
 Kegyetlen kínban meghalni.

Haefennél a fentebb közölt három sor idézet után mindjárt ez következik: »Non se poterat ultra continere Staurophila, sed in lacrymas effusa, subiunxit:

O quàm tristis et afflicta
 Fuit illa benedicta
 Mater Unigeniti!
 Quis est homo qui non fletet
 Moestam matrem si videret
 In tanto supplicio?

Mikesnél: Ezek hallatára Storphila »meg nem türköztethetvén tovább magát, kezde sírni és mondá«:¹

Lehete² ezeket hallani s nem sírni,
 Kicsoda ki szívét meg nem hagyja hatni,
 Midőn szent anyádról hallunk beszélteni,
 Kinek szent fiával annyit kell szenvedni.

Seneca »Thyestes« czimű tragoediájából is van egy rövid idézet:

Stet, quicumque volet, potens
 Aulae culmine lubrico:
 Me dulcis saturat quies.

¹ Miként a szöveg közlésében, úgy az idézőjel felrakásában is Abafit követtük.

² Így »lehet-é« helyett.

Mikesnél ez (I. 12. f.) már egész hosszú verssé növekszik, ha ugyan ez is nem a francia fordító lelkét terheli:

Nem bánom keresse akárki nagyságát,
 Erővel vagy másként udvar méltóságát;
 Én akarok venni kis lakó helyemben,
 Távol mindenektől részt a bölcsességben,
 Ott se szomorkodni, se nem kell tartani,
 Csendességgel nézem a napot feljöni.
 Ott az esztendőknék szemlélem forgását,
 És csendesesen várom magam öregségét.
 Eképpen töltvén el az én napjaimat
 Tartás nélkül nézem végső óráimat.
 Öregségben iszom meg a halál mérgét,
 Úgy temetnek el, mint idegen remetét,
 Mely boldogtalan az halála óráján,
 Ki nem gondolkodik most a nagyobb dolgán
 Mindenek ismerik, de csak meg kell halni
 Mit használ az, hogy ha magát nem isméri.

Egy másik fordításában mégis megfelel az eredeti terjedelmének, t. i. a II. könyv 8. fejezetében a következő sorokat:

Caeduntur gladiis more bidentium:
 Non murmur resonat, non querimonia;
 Sed corde impavido mens benè conscia
 Conservat patientiam.

szintén négy sorban sikerült visszaadnia:

Szelidek mint a juh, szenvednek türéssel,
 Próbálják hóhérnak kegyetlen kínzását,
 Csendes az ő lelkek s teljes reménységgel,
 Nem hogy zúgolódnék, sőt áldja fájdalmát.

Nagyon szabad és pongyola ez a fordítás, miként a következő (II. 10.) is:

Elige nostrorum minimum minimumque dolorum,
 Isto, quo quereris, grandius illud erit.

Mikesnél:

Mért panaszkodol egy kis szenvedésért,
 Egy szempillantásig tartó semmi bűért,
 Vagyon-e nagyobb kín, mint melyet szenvedünk.
 De az még nehezebb, hogy nincs reménységünk.

Staurophilának a mű végén álló végrendelete, mely egy mennyből aláhullott czédulán állott, Haeftennél 15 distichon, Mikesnél épen kétannyi t. i. 60 rimes sorba fért be. A két vers egybevetését akkorra halasztjuk, mikor a francia szöveg megkerül. Itt csak elejét mutatjuk be:

Staurophila aethereos iam iam subitura penates,
Haec mittit genti verba suprema suae.
Hactenus, ut licuit, nostros spectastis agones,
Et Via quo passu sit mihi trita Crucis.

Mikes fordításában:

Strophila immár a mennyei kincset
Bírja, és elhagyja e nyomorult helyet,
De minek előtte lássa a menyeket,
Írásban felteszem sok szép intéseket.
Halandók láttatok földön sok harczokon
Valék s veszedelmes keserves próbákon;
Dühös ellenségem talán tartna láncon,
Ha nem jártam volna a kereszties úton.

E műfordítások is megerősítik abbéli meggyőződésünket, hogy verseiben és verses fordításaiban Mikes prózai író, csupán leveleiben avatja költővé érzelme, képzelete, humora.

Megemlítjük, hogy a *Keresztnek közönséges úta* (igy) nyomtatásban is megjelent 1772-ben Pesten, Jenei Márton pálos szerzetes fordításában, mely nyelv tekintetében mögötte marad Mikesének.

III.

Mikes harmadik fordításának a »*Keresztényi gondolatok*«-nak latin szövegét a budapesti egyetemi könyvtár A. 8. jelzetű kéziratában találtuk meg. Czíme: »*Cogitationes Christianae extractae e scriptura sacra ac sanctis Patribus, pro omnibus diebus Mensis.*« A czimben tovább az áll, hogy francziából egy magyar pálosrendi pap fordította latinra s 1746-ben Nagyszombaton nyomtatott ki.¹ De ilyen nyomtatott művet ebből az évből bibliographiánkban nem találtunk s azt kell feltennünk, hogy e sajtókész kézirat nyomtatás előtt költséghiány vagy más ok miatt soha sem jött ki nyomtatásban.

Hogy azzal a művel van dolgunk, melyet Mikes is fordított, kétségtelen. Csakhogy itt is tekintetbe veendő az, hogy Mikes fran-

¹ »Per quendam Sacerdotem almae provinciae Ungaricae, ordinis S. Pauli primi Eremitae e Gallico latinitati donatae, ac Senecae Aenaei [Annaei] textibus adauctae. Et pro utilitate publica cum licentia superiorum recusae Anno 1746. Tyrnaviae Typis Acad. Soc. Jesu.«

czia szöveget fordított, nem latint s olyan eltérések is vannak, melyekből következtethetjük, hogy nem egy kiadást használt a latin és magyar fordító. Az eredeti francia mű nem lévén most még kezünknel, a két mű egyezésének megállapítása végett csupán néhány rész párhuzamos közlésére szorítkozunk. Előre bocsátjuk, hogy a harminczegy napi elmélkedés tárgyai (1. De fide. 2. De fine hominis. 3. De morte. 4. De iudicio. 5. De inferno. 6. De paradiso stb. Mikesnél: 1. A hitről. 2. Az embernek végéről. 3. A halálról. 4. Az iteletről. 5. A pokolról. 6. A paradicsomról. stb.) szintén megegyeznek. A magyar fordítás előtt álló sz. Gergely pápa imádsága (latin) és sz. Bernát imádsága (francia vers: »Grand Dieu tes jugemens sont remplis d'équité« kezdettel s egy rövid erkölcsi intés (magyar) nincs meg a latin kéziratban. Minden elmélkedés mind a két szövegben három részre oszlik. Összehasonlításul az 1. és 5. napi elmélkedés kezdetét mutatjuk be.

I. De Fide. I. Fides adeo est necessaria ad salutem, ut omnes assecuret Apostolus (Ad Haebr. 11.), sine illa impossibile est placere Deo. Homo semet perdidit per malum usum rationis: Deus proinde voluit, ut ille se salvat cooperando suae salutis per humilitatem fidei. Hoc magnum caeleste donum, consistit in credendo id, quod non videtur, quodque ratio non comprehendit, et in credendo unicè, quia Deus fallere et falli nescius nobis loquitur et nos instruit. Ille nos docet mysteria religionis et veritates salutis per ministerium Jesu Christi sui Filii quem nobis donavit Magistrum et quem nos debemus audire, quia is solus habet verba vitae aeternae. Ille solus revelavit in Scriptura et in Traditionibus omne id, quod nos obligat ad credendum.

I. A hitről. I. A hit olyan szükséges az üdvéségre, mondgya szent Pál (Hebr. 11.), hogy a nélkül lehetetlen az Istennek tettetni, az ember azért vesztette el magát, hogy rosszul élt az okosságával, az Isten azt akarta tehát, hogy a hitnek alázatossága által üdvözüljön, aki nem hiszen el kárhozik, mondgya a Kristus. hogy pedig az Istenhez lehesen járulnunk, először azt hinnünk kel, hogy vagyon egy Isten, aki meg jutalmaztattya azokat, kik őtet keresik. A hit, a remélendő dolgoknak fundamentuma, és a láthatatlanoknak bizonyítása, mondgya szent Pál (Hebr. 11.), mert az Isten, a ki minket meg nem tsalhat, se meg nem tsalatathatik, hozánk szól, és minket oktat, ő tanította nekünk a vallás titkait, és az üdvességnek igazságait a Kristus által, akit is nekünk mesterül adot, meg parantsolván, hogy őtet halgassuk, mert ő nála vannak az életnek igéi. (Joan. 6.) A szent irás, és a traditio, magokban foglalják az igazságokat, a melyeket a Kristus nekünk ki nyilatkoztatott, és a melyekre kötelez hogy hidgyük . . .

V. De Inferno. I. Infernus est carcer tenebricosus et niger, in quo Justitia divina aeternum torquebit malos suppliciiis debitis eorum criminibus. Est abyssus, in quam Deus praecipitavit aeternum Angelos, qui peccaverunt, et in quam praecipitabit omnes homines, qui sequuntur eorum inobedientiam. Est locus, ubi tenebrae vices subeunt catenarum;

ubi privati omni lumine veritatis, erunt aeternum separati à Deo et ab omnibus ejus Electis, velut aeternum excommunicati. Est terra miseriarum et tenebrarum, in qua regnat peccatum, mors et desperatio: ubi nullus ordo, nulla pax, nulla laetitia, nulla consolatio, sed omnis confusio, disordo et sempiternus horror... regnat... Fletus et dentium stridor nunquam cessabunt...

Mikesnél:

V. A pokolról. I. A pokol olyan mélység, a melyben örökösen vetette az Isten az angyalokat (2 Petr. 2.) kik vétkeztenek, hogy ott kinlodjanak, oda is fogja vetni mind az olyan embereket, kik olyan engedetlenek léznek mint azok, (Jud. 6.), ót a setéttség nekik lántz helyet vagyon, ót az igazságnak minden világosságától el lévén rekesztetve, el is választatnak mind ótólle, mind a választattaktól örökösön. Az olyan föld, ahol tsak nyomoruság és setéttség vagyon (Jud. 10.), ahol uralkodik a véték, a halál, a kétségben esés, ahol nintsen se rend, se békeség, se öröm, se vigasztalás, hanem minden féle rendeletlenség és örökös iszonyúság lakik... A sírások, és a fogaknak tsikorgatási ót meg nem szűnnek...

Ki a műnek a szerzője? Azt a latin fordítás sem mondja meg, de legalább útbaigazítással szolgál. Az előszó ugyanis megmondja, hogy azt a könyvet fordítja francziából latinra, mely Párisban Destrez Vilmosnál és Desessartz Jánosnál 1717-ben nyomtatott ki s közli a franczia királyi censor nyomtatási engedélyét, mely arról értesít, hogy a »Pensées chrétiennes etc.« című mű kéziratát 1713. február 16-án olvasta át; a másik 1715. aug. 9-én kelt approbatio már mint könyvről beszél róla. Ebből megállapíthatjuk azt, hogy a mű címe francziában, mint a nyomtatási engedély közli: »Pensées chrétiennes«-nek hangzott, hogy első kiadása a censori engedély után csakhamar, tehát 1713—1715 között jött ki, hogy 1717-ben már újabb kiadás jelent meg belőle. Ilyen című művet többet találunk a franczia bibliographiában. Bouhours Domonkos franczia jezsuita atya (1628—1702) »Pensées chrétiennes pour tous les jours des mois« című munkája Párisban 1669-ben jelent meg s számtalan kiadást ért, németre, angolra, sőt görögre és törökre is lefordították; magyarul Budán 1763-ban Kereskényi Ádám adott egy kivonatot belőle, latinra egy magyar író is (Belnay György Alajos) lefordította (1805). Csakhogy ez rövidebb munka, mint a Mikesé s nem is 1713-ban jelent meg először, és nem ismerünk 1717-beli kiadást belőle. De ismerünk egy másik »Pensées chrétiennes tirées de l'Écriture sainte et des Pères, pour tous les jours du mois« című művet, mely Párisban Despreznél 1713-ban jelent meg először, egy újabb kiadása pedig 1717-ben. A censori engedély és ez évszámok összevetéséből ezt kell Mikes fordítása s a mi latin szövegünk eredetijének tartanunk. Első kiadása névtelenül jelent meg; szerzője, mint később kiderült, Vernage István Ferencz abbé volt, ki e művén kívül több vallásos művet is írt.

IV.

A »Keresztény gondolatok« mellett van egy rövid elmélkedés »Hogy micsoda tiszta szokásokat kíván a kereszténység« címmel. Ezt rendszeren Mikes eredeti művének tartották irodalomtörténet-íróink. Ez is megvan a »Cogitationes Christianae« függelékében »Puritas morum, quam exigit professio christiana« felirattal. Kezdeté: »Multae sunt differentiae intrà alias religiones et religionem Christianam, principalis tamen per respectum ad mores est, quod christianismus absolutè condemnet peccatum, Paganismus permittit.« Mikesnél: »Sok féle különbség vagyon a keresztényi vallás és a több vallások között, de a leg főveb, ami a szokásokat illeti, a, hogy a keresztényi vallás tellyeséggel kárhóztattya a vétket, a pogányság meg engedti.«¹

Ez után következik Mikesnél egy »Imádság«, melyet Abafi kiadott Mikes életrajzában, megjegyezve róla, hogy »annak biographikus, az egyént jellemző értéke van, mint (fejedelmi urának példáját követve) Mikes által, saját gondolkozása s érzelmei szerint készített imának«. A magyar szöveg eleje: »Imádság. Meg váltó Jésusom, uram, és én Istenem, cselekedgyed velem azt a kegyelmeséget, hogy adgy olyan elmét nekem, a mely örömel gondolkodgyék az Istenről és az örökkévalóságról«. A »Cogitationes« függelékében is: »Oratio quotidie recitanda. Domine Deus, et salvator meus, esto mihi propitiuus, et concede mihi memoriam, quae gaudeat meminisse Tui et aeternitatis«. Többi része is fordítás. Ezek eredeti-jei is nézetünk szerint a »Pensées chrétiennes« mellett jelenhettek meg.

Továbbá a »Keresztény gondolatok« mellett van egy »Az Életnek rendéről« című vallási »rendtartás«, melyben »meg lehet látni, hogy mit kellesék cselekedni minden napon, minden héten, minden holnapban és minden esztendőben«, hasonlóképen a »Cogitationes« mellett is van egy »Regulae ordinationis Christianae«, de a két szöveg annyira eltérő egymástól, hogy a kettőt nem azonosíthatjuk. De a többi melléklet megegyezése után ezt sem tartjuk Mikes eredeti művének, mint Abafi akarja, már csak azért sem, mert Dangles Bernát jezsuita atya »Particuliere conduite asseurée a la perfection (Paris 1638.)« cz. művében is több ilyen rendtartást találtunk »Avis particuliers pour chaque année, pour chaque mois, pour chaque semaine, pour tous les jours« felirattal külön a fiatal ember, külön az özvegyember, egyházi ember stb. számára, tehát valószínűen a Mikes fordításának megfelelő eredeti is valamely hasonló műben lappang.

Végül a »Szóhordásról« szóló elmélkedést kell még megemlíteni, mely szintén a »Keresztény gondolatok« függeléke.² Erről

¹ Kiadta Papp Endre: Mikes Kelemen kiadatlan kézíratai. Budapest 1895. 54—59. l.

² U. o. 49—54. l.

azt mondja Abafi Mikes-életrajzában (131. l.), hogy benne »a buzgó szerző a szóhordás rút és káros voltát bizonyítja s magyarázza, még pedig teljesen eltérőleg attól, mint azt az »Ifjak kalauzának« első dolgozásában előadja, hol (183. l.) szintén a szóhordásról értekeznek«. Mi nem tarthatjuk a kettőt egymástól teljesen eltérőnek. Az elmékedést mind a kettő azzal kezdi, hogy a szóhordás veszekedést, zenebonát támaszt. Az »Ifjak kalauza« azután bibliai helyekkel erősíti állítását, a Mikes szövege pedig tovább folytatja a szóhordás káros voltának fejtegetését. De az erre nézve felhozott példában mindketten egyeznek.

A »*Keresztény gondolatok*« függelékében lévő így hangzik:

»Ugy történt egyszer, hogy egy hizelkedő szóhordó egy ember-séges emberhez ment, meg mondani neki, hogy olyan helyt volt, ahol semmiben sem kimélték őtet, és hogy száz olyan féle dolgot mondottak felőlle, a melyet ha halotta volna, nem tettzet volna néki, ez az ember-séges okos és értelmes ember, olyan formában halgatá ezt a szóhordást, hogy ugyan el álmélkodék rajta a szó hordó és mondá néki az ember-séges ember, uram, ha engemet jól üsmernének, sokal többet mondhatnának felöllem, és nem volna okom a haragra, sokal is tartozom azoknak, akik ilyen formában beszéllenek felöllem, távul valo létemben, ha jelen való létemben úgy beszéllenének, a mint meg is tselekedhetnék, azért az én ortzám meg pirulna, és szégyenleném. Kérem azért kegyelmedet, adgya tudokra, hogy hálá ado szível vettem beszédeket. Soha árulkodo jobban meg nem pirult, mint ez, gondolom, hogy soha sem árulkodott többet életiben.«

Az »*Ifjak Kalauzá*«-ban:¹

»Fiam ez iránt egy szép példát olvastam egy püspökről, az kihez is egy hizelkedő szó hordo hogy mene, mondá néki, uram ilyen ember, ezeket a roszakot beszélte felölled, az püspök azt végig halgatván, mondá az szó hordonak, hallodé, most látom én hogy az az ember az ki úgy beszélt felöllem, nékem jó barátom, mert az mi fogyatkozást lát bennem, meg mondgya, de ha még jobban üsmerne, töb fogyatkozást is tapasztalhatna bennem. az szó hordo halván ezt az váratlan feleletet, csak el pirula, és többé viszá nem tére szó hordásal.«

A »Szóhordás« bővebb kidolgozásának másik példája, volta-képen csak az első példa más fogalmazása. Ezek alapján nem mondhatjuk a »Szóhordás«-t sem Mikes teljesen önálló munkájának: ha eredeti műve is, de felhasználta hozzá az »Ifjak kalauzá«-nak erről szóló fejezetét, átdolgozta, kibővítette azt.

¹ A budapesti egy. könyvtár példánya szerint, 184. l. A Nemzeti Muzeum példányában nincs benne.